

SLOVENSKA MANJŠINA V ITALIJI IN ITALIJANSKA V JUGOSLAVIJI MED LETOMA 1945 IN 1990 – PRIMERJAVA POLOŽAJA

Nevenka TROHA

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

e-mail: nevenka.troha@inz.si

IZVLEČEK

Članek obravnava položaj slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji po letu 1945. Slovenska manjšina je vse do sprejetja globalnega zaščitnega zakona leta 2001 uživala tri različne stopnje zaščite, ki so bile odvisne od časa in načina njene vključitve v italijansko državo. Italijansko manjšino v Sloveniji pa je zlasti prizadelo množično izseljevanje, ki je bilo najmočnejše med letoma 1953 in 1957. Položaj pa se je postopoma izboljševal, deloma že z ustavo 1963, zlasti pa z ustavo leta 1974, s katero so pripadniki italijanske (in madžarske) narodnosti postali integralni del republiške skupnosti.

Ključne besede: italijanska manjšina, slovenska manjšina, manjšinska zaščita, Svoobodno tržaško ozemlje, Slovenci v Italiji, Italijani v Sloveniji

THE SLOVENE MINORITY IN ITALY AND THE ITALIAN MINORITY IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1990 – A COMPARISON BETWEEN THEIR STATUSES

ABSTRACT

The article deals with the status of the Slovene minority in Italy and of the Italian minority in Slovenia after 1945. Until the global protective law was adopted in 2001, the Slovene minority had the benefit of three different protection levels, which depended on the time and manner of its inclusion in the Italian state. The Italian minority in Slovenia was, on the other hand, badly affected by its mass migrations, which reached their peak between 1953 and 1957. The situation, however, improved gradually, partially with the 1963 constitution, but particularly with the constitution adopted in 1974, on the basis of which the Italian (and Hungarian) population in our country became an integral part of the Slovene community.

Key words: Italian minority, Slovene minority, minority protection, Free Territory of Trieste, Slovenes in Italy, Italians in Slovenia

I. Pred letom 1945

S senžermensko pogodbo leta 1919, rapalsko pogodbo leta 1920 in rimsko pogodbo leta 1924 je zmagovalka prve svetovne vojne Italija priključila območja na jugozahodu razpadle habsburške monarhije. Del Julijske krajine, ki je obsegala italijanske pokrajine Trst, Gorico, Reko in Pulj, je bil poseljen le s Slovenci ali Hrvati, del pa je bil narodnostno mešan. Popis prebivalstva leta 1910 je tam naštel 480.000 oseb s slovenskim in hrvaškim pogovornim jezikom in 421.000 z italijanskim. Italija je po prvi svetovni vojni priključila med 290.000 in 327.000 Slovencev, ki so skupaj s 35.000 Slovenci v Videmski pokrajini (med njimi so bili beneški Slovenci, priključeni Italiji že leta 1866, tisti v Kanalski dolini pa leta 1919) tvorili dobro četrtino slovenskega naroda (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 27). Goriški in tržaški Slovenci, ki so v času pred prvo vojno doživljali velik gospodarski in kulturni razmah, so, tako kot pred tem rojaki v Videmski pokrajini, ostali brez zaščite in izpostavljeni asimilaciji, ki se je v času fašizma stopnjevala v kulturni genocid.

Po podpisu rapalske in rimske pogodbe je italijanska manjšina v Kraljevini SHS (Jugoslaviji) živela le v Dalmaciji in na nekaterih otokih. Ocenjujejo, da jih je bilo okrog 10.000. Ti "neodrešeni" Italijani so predstavljali zlasti vrhnji sloj družbe in so imeli po takratnih standardih vso manjšinsko zaščito. Kljub temu so se nekateri v naslednjih letih odselili. Italijanski diplomatski viri navajajo, da jih je leta 1938 še 6.226 (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 35).

V Julijsko krajino se je po njeni priključitvi k Italiji naselilo veliko Italijanov iz drugih pokrajin (t.i. *regnicoli*), zlasti učitelji, uradniki, policisti, vojaki, fašistični funkcionarji itd. Le-ti so iz povsem slovenskih območij, ki so bili Jugoslaviji priključeni leta 1947, v veliki večini odšli takoj po kapitulaciji Italije (Troha, 1997, 359-370). Carlo Schiffrer je leta 1946 ocenjeval, da je bilo na območju, ki je bilo z mirovno pogodbo leta 1947 priključeno Hrvaški, 122.052 Hrvatov, 137.647 Italijanov in 24.000 neopredeljenih (ibridi), na območju, ki ga je to leto priključila Slovenija, pa 166.887 Slovencev in le 3.863 Italijanov (Schiffrer, 1946, 106-109).¹

II. V času delovanja zavezniških vojaških uprav (1945-1954)

Vse do mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami ter Italijo, podpisane 10. februarja 1947, so bili Slovenci zahodno od rapalske meje še vedno italijanski državljani, obenem pa so bili pripadniki italijanske manjšine v Jugoslaviji le tisti Italijani, ki so živeli vzhodno od nje, večinoma v Dalmaciji. Dejanski položaj pa je bil drugačen, saj je bila v Julijski krajini 12. junija 1945 uvedena zasedbena vojaška uprava, vzhodno od demarkacijske (Morganove) črte, v coni B, Vojna upra-

1 Popis prebivalstva leta 1910 je na območju, ki ga je leta 1947 priključila Slovenija, naštel le 222 Italijanov.

va Jugoslovanske armade (VUJA), zahodno od nje, v coni A, pa britansko-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU).

A) Slovenci

V coni A Julijske krajine je po ocenah Carla Schiffrerja iz leta 1946 živelo okrog 65.000 Slovencev (Schiffrer, 1946, 106-109). ZVU jih je obravnavala kot manjšino in jim, za razliko od dotedanjih italijanskih oblasti, tudi zagotavljala nekatere manjšinske pravice. Obenem pa je bila varovalka pred samovoljo sicer z njene strani imenovane lokalne uprave, v kateri so bili večinoma Italijani. Na povsem slovenskih območjih pa se je ohranjala med vojno ali pa v času jugoslovanske zasedbe celotne Julijske krajine maja 1945 postavljena slovenska (ljudska) oblast (krajevni in okrajni narodnoosvobodilni odbori). Tam je bilo delovanje ZVU omejeno predvsem na vzdrževanje javnega reda.

Za Slovence v coni A Julijske krajine je bila najpomembnejša pridobitev ponovno odprtje slovenskih šol oktobra 1945 v vseh občinah, kjer so že bile 1. junija 1914, in v občinah, v katerih je bilo najmanj petindvajset učencev v polmeru štirih kilometrov. Učni program je bil za slovenske šole enak kot za italijanske, isti kot pred 8. septembrom 1943, odvzeli pa so tiste dele, ki jih je "navdihoval" fašizem. Natisnili so tudi slovenske učbenike. Julija 1947 je bilo v Trstu na slovenskih osnovnih šolah 1.740 učencev, na eni srednji šoli 634 učencev, na znanstvenem liceju 138 in na dveh nižjih srednjih šolah (avviamentih) 185 učencev (ASDMAE, 1).² Slovincem je ZVU zagotavljala tudi svobodo tiska, zborovanja in ustanavljanja lastnih organizacij.

Podoben je bil položaj Slovencev v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) med septembrom 1947 in oktobrom 1954, ko so bili v skladu s Stalnim statutom STO (Pariška mirovna pogodba, 1997, 65) formalno sicer eden od dveh (oziroma treh) enakopravnih narodov. Tako je ZVU z ukazom št. 183, izdanim 2. septembra 1949, potrdila zakon o italijanščini kot edinem uradnem jeziku v coni A STO. Zlasti iz zunanjepolitičnih razlogov se je bolj kot v času pred mirovno pogodbo uklanjala zahtevam proitalijanskega tabora, ki je v marsičem v vsaki pravici, ki so jo dobili Slovenci, videl grožnjo italijanstvu na tem območju. Položaj se je za Slovence v Trstu še poslabšal in sicer potem, ko so po prvih občinskih volitvah junija 1949 tam zinagale italijanske stranke in so do tedaj imenovane organe občinske uprave nadomestili izvoljeni. V boljšem položaju so bili v okoliških občinah, ki so bile v njihovih rokah ali pa v rokah Komunistične partije STO (Troha, 2003).

Tudi sicer je Italija po londonski konferenci (3. april – 9. maj 1952) dobivala vedno večje pristojnosti v upravi cone A STO, ki se je tako postopoma vključevala v italijansko državo. Proitalijanska uprava je načrtno uvajala italijansko zakonodajo, v kateri ni bila predvidena zaščita jezika in posebna zaščita interesov Slovencev. Slo-

2 O vprašanju slovenskih šol in kulture glej: Gabrič, 1998, 347-368; Bajc, 1997, 89-155. Tani je naveden tudi pregled literature.

venski jezik je bil zapostavljen, slovenske šole so bile pod nadzorom italijanskega nadzornika, sodbe posebnega sodišča in vojaških sodišč niso bile razveljavljene, slovenske kulturne ustanove so se morale same financirati, v času fašizma zaplenjeno premoženje ni bilo vrnjeno, vršila se je nasilna ekspropriacija slovenske zemlje, na katero so naseljevali istrske Italijane (Volk, 2002).

Vse od umika jugoslovanskih enot 20. maja 1945 so pod tudi dejansko italijansko oblastjo (ki jo je tamkajšnja ZVU bistveno manj omejevala, saj zanjo državna pripadnost tega območja kljub jugoslovanskim zahtevam ni bila sporna) živeli Slovenci v Videmski pokrajini. Po uveljavitvi določil mirovne pogodbe 15. septembra 1947 so se jim pridružili Slovenci na delu Goriške, ki je ostal v Italiji. Takrat je tam prenehala delovati tudi ZVU.

Člen ustave Republike Italije, sprejete leta 1947, je določal, da je Italija dolžna zaščititi svoje "jezikovne" manjšine, medtem ko je člen 116 predvideval ustanovitev pete dežele s posebnim statutom, Furlanije-Julijske krajine, ki pa je bila odložena za nedoločen čas. Kljub tem ustavnim varovalkam je bila slovenska manjšina v Videmski pokrajini brez vsake zaščite, saj so oblasti celo zanikale, da tam živijo Slovenci, čeprav so jih kot take navajale v raznih poročilih, pa tudi popisu leta 1921. Slovensčina je bila tudi po vojni izrinjena iz javnega življenja z argumentom, da tamkajšnji ljudje gojijo popolnoma italijanska čustva, razen redkih "provokatorjev", ki naj bi bili v službi Jugoslavije. Oblasti so tudi po letu 1945 nadaljevale z asimilacijo. Organizirale so otroške vrtce, v katerih pa je bilo otrokom prepovedano govoriti v materinem jeziku, šole, prosvetne tečaje, večerne šole, knjižnice, a zlasti v funkciji širjenja italijanske kulture. Uporaba slovenskega jezika ni bila dovoljena niti v cerkvi, zato so bili lokalni duhovniki, ki so ga uporabljali, s strani videmske škofije in posvetnih oblasti ožigosani kot prokomunisti.

Temu se je pridružilo nasilje trikoloristov, ki so bili tesno povezani z italijanskimi vojaškimi in policijskimi oblastmi in so v teh letih izvršili na stotine ustrahovalnih protipravnih dejanj in aretacij, zlasti proti ljudem, ki so sodelovali v osvobodilnem gibanju. Prišlo je tudi do dveh ubojev. Vsa ta dejanja so ostala nekaznovana. To nasilje in pa dejstvo, da je bilo območje gospodarsko nerazvito, je povzročilo množično odseljevanje, tako da se je v posameznih vaseh število ljudi zmanjšalo za več kot 20 odstotkov (Zuanella, 1998; Nazionalismo, 1977; Komac, 1993, 124-135; Komac, 1998, 285-298; Gombač, 1992, 509-517; Troha, 1999, 203-217).

Za razliko od beneških in kanalskih Slovencev je demokratična Italija Slovencev na delu Goriške, ki je po letu 1947 ostal v Italiji, sicer priznavala njihovo narodnostno identiteto, a jih obenem ni nikoli obravnavala kot enakopravne državljane. Ko se je sredi septembra 1947 ZVU umaknila iz Gorice, je mesto zajel val nasilja, ropanja in uničevanja premoženja tamkajšnjih Slovencev, kar je italijanska oblast prikazala kot maščevanje za aretacije in deportacije maja 1945. Tudi kasneje so bile slovenske prireditve tarča posameznih napadov in zastraševanj.

Republika Italija se je v členu 15 mirovne pogodbe zavezala, da bo ne glede na raso, spol, jezik ali veroizpoved zagotovila uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vključno s svobodo izražanja, tiska in objavljanja, verskih obredov, političnega prepričanja in javnega zbiranja (Pariška mirovna pogodba, 1997, 11). Za razliko od Avstrijcev na južnem Tirolskem in Francozov v dolini Aoste pa goriškim Slovincem tega ni zagotovila s posebnim statutom, ker, tako so dejale oblasti, tam ni bilo strnjene večinske slovenske naselitve. Ohranili so le nekatere pridobitve iz časa ZVU. Niso imeli zagotovljenega predstavnika manjšine v pokrajinskem svetu, razen v posameznih povsem slovenskih občinah uradna raba slovenskega jezika ni bila dovoljena, posamezni dvojezični napisi so bili le v goriškem predmestju in v vaseh. Imetje, odvzeto za časa fašizma, ni bilo vrnjeno, niti ni bila plačana odškodnina tistim, ki jih je prejšnji režim gospodarsko uničil. Ohranili so se protislovenski zakoni iz časa fašizma. Oblasti so oteževale delovanje slovenskih političnih organizacij, težave so bile pri izdajanju tiska, ki so ga obtoževali žalitve italijanske države, Slovence so postavljali pred sodišča zaradi protifašističnih akcij med vojno, in sicer kljub določbam 16. člena mirovne pogodbe, ki prepoveduje preganjanje italijanskih državljanov, ki so "v času od 10. junija 1940 do začetka veljavnosti te Pogodbe izražali naklonjenost za stvar zavezniških in pridruženih sil ali delovali v njen prid" (Pariška mirovna pogodba, 1997, 11). Oblasti so tudi s sistemom volilnih okrožij vodile politiko podrejanja slovenskih vasi mestom. Iz Goriške se je v teh letih, zlasti iz gospodarskih vzrokov, izselilo veliko ljudi, obenem pa so oblasti tam načrtno naseljevale istrske Italijane.

Zlasti v letu 1947 se je naselilo tudi precej Slovencev, ki so se iz različnih razlogov pred uveljavitvijo mirovne pogodbe tja preselili z območja, ki je bilo nato priključeno Jugoslaviji. Da ne bi okrepili slovenskega življa ob meji, jim italijanske oblasti niso priznavale pravice do opcije za italijansko državljanstvo. Svojih otrok tudi niso smeli pošiljati v slovenske šole. Veliko se jih je v naslednjih letih odselilo, največ v Avstralijo (Troha, 1999, 133-138).

B) Italijani

Cona B Julijske krajine, ki je bila pod jugoslovansko vojaško zasedbeno upravo, je bila razdeljena na del, ki je bil dejansko, čeprav ne formalno, vezan na slovenske oblasti (cona B Slovenskega primorja, Vzhodnoprimorsko okrožje), in na del, ki je bil vezan na hrvaške oblasti (Istrsko okrožje). V coni B Slovenskega primorja so Italijani živeli le v koprskem okraju, kjer jih je bilo po ocenah Carla Schiffreerja iz leta 1946 okrog 29.000 ob 28.300 Slovincih. Veliko več jih je bilo v Istrskem okrožju, po ocenah istega avtorja okrog 160.000 (Schiffreer, 1946, 122).³ Tamkajšnji Italijani

3 Leta 1910 je na območju okraja Koper živelo 24.669 Slovencev in 31.706 Italijanov (v Kopru 7.909 Italijanov in 599 Slovencev in Hrvatov, v Piranu 7.074 Italijanov in 7 Slovencev in Hrvatov, v Izoli 5.914 Italijanov in 40 Slovencev in Hrvatov); po podatkih popisa, ki so ga oktobra 1945 izvedle

so bili do mirovne pogodbe pravno še vedno v italijanski državi, dejansko pa so jih oblasti že obravnavale kot manjšino. Med septembrom 1947 in oktobrom 1954, je bil v coni B STO podoben položaj. Tamkajšnji Italijani so bili v skladu s Stalnim statutom eden od dveh (oz. treh) enakopravnih narodov.

V coni B je bil že leta 1945 dejansko vzpostavljen jugoslovanski sistem, ki pa je bil prilagojen izjemnosti stanja. Jugoslovanska zakonodaja se ni izvajala neposredno, ampak preko VUJE in civilnih oblastnih organov, na katere je VUJA prenesla del svojih pristojnosti, ki jih je v skladu z mednarodnim pravom imela kot zasedbena uprava. Ukrepi nove ljudske oblasti so bili usmerjeni zlasti proti t.i. razrednim sovražnikom, a ker je bil tamkajšnji srednji in višji sloj skoraj povsem italijanski, so bili marsikdaj razumljeni tudi kot ukrepi proti italijanskemu narodu (Troha, 1996, 70).

Odnos jugoslovanskih oblasti je bil do Italijanov drugačen kot do Nemcev. Italijani so bili okupatorji, a po septembru 1943 tudi okupiranci, ki so imeli močno osvobodilno gibanje, katero je, zlasti njegov levo usmerjeni del, sodelovalo s slovenskim in jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Že med vojno, pa tudi v času mirovnih pogajanj, je v okviru politike slovansko-italijanskega bratstva veliko tamkajšnjih Italijanov, zlasti v Trstu in Tržiču (Monfalcone), podprlo priključitev k Jugoslaviji. Obenem je bil odnos zaveznikov do Italije, ki si je pridobila položaj sobojnice, bistveno drugačen kot do Nemčije.

Vse to je vplivalo že na načrte o politiki do manjšin, ki jih je med vojno pripravljal Znanstveni inštitut pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (P SNOS). Njegov vodja Fran Zwitter je po septembru 1944 izdelal študijo o manjšinskem vprašanju po osvoboditvi, ki ga je ocenil za vprašanje narodno-političnega značaja. V Sloveniji je predvidel tri ločena območja, in sicer: ozemlje bivše Jugoslavije (štajerski Nemci in Kočevarji), Koroško (Nemci) in Primorska (Italijani), medtem ko vprašanja madžarske manjšine v Prekmurju ni obravnaval. Za italijansko manjšino je ugotovil, da je že priključitveni odlok iz septembra 1943⁴ zanj predvidel avtonomijo. Po Zwitterovem načrtu ta ne bi bila le kulturna, ampak bi imeli Italijani zagotovljeno tudi sodelovanje v lokalni upravi in predstavnike v slovenskih osrednjih zakonodajnih in izvršilnih organih. Italijanska manjšina bi tako imela zagotovljeno popolno enakopravnost, njen položaj naj bi bil tudi vzorec, kako si je nova oblast zamislila rešitev manjšinskega vprašanja (ARS, 2).

P SNOS je drugačen odnos kot do avtohtonih Italijanov predvidelo za t.i. reg-nicole. Te naj bi se izgnalo, prav tako tudi vse, "ki so se udejstvovali pri poita-

jugoslovanske oblasti pa 32.160 Slovencev in 22.769 Italijanov (Cadastre National, 1946).

Po statističnem pregledu prebivalstva Istrskega okrožja STO iz februarja 1948 pa je bilo v koprskem okraju 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov (ARS, 1).

4 Vrhovni plenar OF je 16. septembra 1943 sprejel sklep, s katerim je Primorsko priključil k svobodni in združeni Sloveniji in demokratski Jugoslaviji. Odlok o priključitvi je nato novembra 1943 potrdil Avnoj na svojem drugem zasedanju (Ferenc, 1985, 34, 37, 286).

lijančenju Slovencev. Njihova imovina, v kolikor jo narodna oblast označi za imovino splošnega državnega pomena, se zapleni. /.../ Precedens za tako ravnanje so dali Italijani sami s selitvijo Nemcev in z njimi tudi Slovencev iz Kanalske doline. Ponovno so se bavile fašistične oblasti s problemom preselitve Slovencev s Primorja in le kraškemu značaju naše zemlje se moramo zahvaliti, da ni prišlo že pred izbruhom vojne do preselitve ali izselitve primorskih Slovencev" (ARS, 3).

Slovenske oblasti so bile med letoma 1945 in 1947 prepričane, da so v koprskem okraju italijanskemu prebivalstvu zagotovile narodnostne pravice, saj so imeli vse tisto, česar ni imela slovenska manjšina v času fašizma: šole, tisk, dvojezičnost, vsaj formalno tudi ustrezno zastopanost v oblastnih organih. Postavljena je bila le ena, a odločilna omejitev – da so bile vsebine v skladu z novo ideologijo, ki bi jo morali, tako so pričakovali, podpreti vsaj delavski in kmečki sloji. Ker se to ni zgodilo, so posegli po represiji, ki pa je bila enako ostra tudi do Slovencev, ki so jim nasprotovali. Italijansko prebivalstvo jo je razumelo kot narodnostno preganjanje, deloma tudi zato, ker so nekatere lokalne oblasti tudi dejansko postavile enačaj med italijanstvom in fašizmom.

V treh obalnih mestih je bila dvojezičnost sicer zahtevana, a do leta 1947 ni bila dejansko uvedena in je italijanščina v mestih ostajala skoraj edini jezik. Oblasti so na mesta skušali vplivati s pritiski slovenske okolice, ki je npr. med manifestacijami ob prihodu medzavezniške razmejitvene komisije tam "ustvarila primerno razpoloženje". Obenem so z ostrimi ukrepi onemogočili proitalijansko manifestacijo. Izvajale so konfiskacijo imetja osebam, ki so bile obremenjene s fašističnimi zločini, in sekvester imetja pobeglih ali odseljenih oseb. Zaradi strukture veleposestnikov je odprava kolonata in razdelitev zemlje kolonom prizadela predvsem Italijane. V koprskem okraju, ki je bil nato vključen v STO, so v začetku leta 1947 izvedli agrarno reformo. Odvzetih je bilo 2.293 ha, od tega osebam italijanske narodnosti 1.664 ha. Obenem pa so bili Italijani tudi med prejemniki zemlje.⁵

Območje, ki je bilo leta 1947 priključeno LR Hrvaški, je že v času mirovnih pogajanj zajelo množično odseljevanje, ki se je po sprejemu mirovne pogodbe še okrepilo. Po podatkih jugoslovanskih oblasti se je do leta 1952 od tam odselilo 114.000 Italijanov, tam pa naj bi jih bilo še okrog 40.000. V coni B STO, ki je poleg "slovenskega" koprškega obsegala tudi "hrvaški" bujski okraj in ki je množično izseljevanje takrat še ni zajelo, naj bi po istih podatkih živelo 29.000 Italijanov (ARS, 4).⁶

V coni B STO je VUJA del pristojnosti prenesla na civilni Istrski okrajni ljudski odbor (IOLO) z okrajnima odboroma Koper in Buje, ki sta bila razmejena s kasnejšo mejo med Slovenijo in Hrvaško. Vsaka od republik je ves čas izvajala nadzor nad

5 Več v: Troha, 1996, 67-94.

6 Po nekaterih ocenah se je z območji, ki so bila priključena Jugoslaviji, v celoti izselilo med 200.000 in 250.000 Italijanov.

"svojim" okrajem (Drnovšek, 2000, 170).⁷ Potem ko je postalo jasno, da do ustanovitve STO ne bo prišlo, je ta nadzor postal neposreden. Leta 1952 je bil ukinjen tudi IOLO. V obeh okrajih so se sicer marsikdaj identični ukrepi tudi različno izvajali.

Politični aktivisti so pred uveljavitvijo mirovne pogodbe leta 1947 ocenjevali, da je razporeditev med tamkajšnjim italijanskim prebivalstvom slabo, komaj naj bi čakali spremembe in v jugoslovanskih oblasteh še vedno videli okupatorja. Ohranjali so se predsodki proti "manjvrednim Slovanom", ki so bili sedaj "gospodarji". Italijani so se počutili ogrožene tudi zato, ker se je vedno več Slovencev priseljevalo v dotlej skoraj izključno italijanska mesta in tako spreminjalo njihovo podobo in zlasti narodnostno strukturo. Spremenila se je tudi politika jugoslovanskih oblasti, ki so do mirovne pogodbe iz različnih vzrokov skušale zadržati italijansko prebivalstvo. Sedaj je bilo odseljevanje vseh, ki so jim nasprotovali, to pa so bili zlasti Italijani, dobrodošlo, saj je, potem ko so uvideli, da do uveljavitve STO ne bo prišlo, olajševalo proces priključitve. Zato so sprejemali ukrepe, ki so oteževali položaj zlasti tistih, ki so se čutili povezane z Italijo ali s cono A. Veliko je bilo ukrepov (npr. uvajanje dvojezičnosti), ki so prizadeli Italijane zaradi njihovega neznanja slovenščine. Oblasti so sicer še naprej pazile na pariteto v organih, ki pa so jo le stežka zagotavljale z Italijani, ki so se priselili iz cone A in Italije, ker so jih tam preganjali zaradi sodelovanja v osvobodilni borbi ali v projugoslovanskih organizacijah po njej. Posebno težko je postalo zagotavljanje narodnostne zastopanosti v času po Informbiroju, ko se je od Jugoslavije odvrnilo tudi veliko dotlej naklonjenega italijanskega delavstva. V skladu s svojo politiko so oblasti ovirale tudi delovanje cerkve, tudi zato, ker so bili italijanski duhovniki protijugoslovansko usmerjeni (Troha, 1997b, 58).

III. Med Spomenico o soglasju in Osimom (1954-1975)

S Spomenico o soglasju, ki so jo 5. oktobra 1954 v Londonu podpisale vlade Italije, Jugoslavije, Velike Britanije in ZDA (Bela knjiga, 1996, 34-38),⁸ sta sosednji državi prevzeli civilno upravo nad conama A in B STO. Kljub temu, da je bila Spomenica zasnovana kot začasen akt, sta se obe državi, tako Italija kot Jugoslavija, zavedali, da bo ta razmejitve ostala. Je pa uradna Italija, katere parlament Spomenice ni nikoli ratificiral, občasno zatrdjevala, da njena suverenost v coni B ni ugasnila.

Med 5. oktobrom 1953 in letom 1958, ko so se prebivalci odseljevali po določbah 8. člena Spomenice o soglasju, ki je za čas enega leta dovoljeval preseljevanje prebivalstva (in njihove premične lastnine), je iz koprškega okraja odšlo 16.062 oseb.

⁷ Zapisnik sej PB CK KPS, 20. 9. 1949 in 26. 1. 1950.

⁸ Spomenica je pomenila spremembo mirovne pogodbe z Italijo, zato bi jo morali skleniti isti pogodbeniki. Ker je to bilo zaradi mednarodnih razmerij leta 1954 nemogoče, je bila sprejeta kot začasni akt, o katerem so bili obveščeni SZ, Francija in VS OZN, ki so jo vzeli na znanje. Zvezna skupščina FLRJ je Spomenico ratificirala 25. 10. 1954.

V povojnem obdobju se je tako iz Okraja Koper odselilo 25.062 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano (Troha, 2000, 260-261). Za Okraj Buje nimamo podatkov.

Do velikih sprememb v narodnostni strukturi, a vendar v bistveno manjšem obsegu kot v koprskem okraju, je v prvem desetletju pa njeni ponovni vključitvi v Italijo prišlo tudi v Tržaški pokrajini. Tam so se tudi na razlašeni slovenski zemlji množično naseljevali istrski Italijani – esuli.⁹ Obenem je od srede petdesetih do začetka šestdesetih let Tržaško (pa tudi Goriško) pokrajino, v času po vrnitvi italijanske uprave in ob globoki gospodarski krizi, ki je sledila prenehanju delovanja ZVU, zajelo množično izseljevanje, največ v Avstralijo. Iz Tržaške pokrajine naj bi odšlo okrog 2.500 Slovencev v Avstralijo, okrog 500 pa v druge države (Stranj, 1991, 8; Purini, 1995, 83). Množično izseljevanje, zlasti v Zahodno Evropo, je zajelo tudi Benečijo, kjer se je v povojnih desetletjih slovensko prebivalstvo skrcilo na tretjino. Ob priseljevanju Italijanov in izseljevanju Slovencev je slovensko narodnostno skupnost ogrožala tudi asimilacija. Po podatkih raziskave, narejene leta 1986, naj bi se v eni generaciji asimiliralo 22,2% Slovencev. Med letoma 1945 in 1986 se je število otrok na slovenskih osnovnih šolah zmanjšalo na polovico. Ob tem je za 47% padla tudi rodnost celotnega prebivalstva. (ARS, 6).

V skladu s 7. točko Spomenice je bil 20. avgusta 1955 podpisan Videmski sporazum o maloobmejnem prometu,¹⁰ ki je povsem spremenil dotlej zaprto mejo. Nanašal se je sicer samo na območje STO, a sta bili na dan podpisa izmenjani tudi pismi o soglasju obeh vlad, da se njegove določbe izvajajo v 10-kilometrskem pasu ob vsej jugoslovansko-italijanski meji. Ta in sporazumi, ki so ga nadgradili, so povsem spremenili dotedanjo zaprto mejo, ki je sčasoma postala najbolj odprta meja (med dvema sistemoma) v Evropi in kjer so že leta 1957 zabeležili 5.882.428 prehodov. Pomembno so vplivali tudi na razvoj odnosov med obema manjšinama, saj so jima omogočili neoviran in neposreden stik z matičnima narodoma (Vidmar, 1995, 111-118).

Priloga II Spomenice o soglasju, Posebni statut, določa zaščito manjšin, a le tistih, ki živijo na območju bivšega STO. Njegova določila so veljala torej le za Slovence na Tržaškem in Italijane na Koprskem in v Bujščini, ne pa tudi za druge pripadnike obeh manjšin. Slovenska narodna skupnost v Italiji, kljub temu, da strnjeno živi v deželi Furlaniji-Juljski krajini v 21 občinah Videmske, 8 občinah Goriške in 6 občinah Tržaške pokrajine, tako vse do sprejetja globalnega zaščitnega zakona leta 2001 ni imela enotne zaščite. Tudi italijanska manjšina v Jugoslaviji je uživala tri različne sisteme zaščite – prvega v Sloveniji (obalne občine Koper, Izola in Piran), drugega v Bujščini (v obeh jo je ščitil Posebni statut) in tretjega v občinah

9 Po jugoslovanskih podatkih je bilo v Tržaški pokrajini 50.589, v Videmski 6960 in v Goriški 8393 priseljencev iz Istre (ARS, 5).

10 Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemskega in pomorskega prevoza in prometa med tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj (UL FLRJ, I).

na Hrvaškem, ki so bile proglašene kot dvojezične; medtem ko izven teh občin zaščite sploh ni imela. Predstavniki manjšine so problem neenotne zaščite prvič izpostavili na sprejemu pri predsedniku Titu 12. januarja 1965 (ARS, 7).

Posebni statut je v skladu s Splošno deklaracijo o človekovih pravicah tistim pripadnikom slovenske narodnostne skupnosti v Italiji in italijanske v Jugoslaviji, ki so živeli na območju STO, zagotavljal enakopravnost, pravico do lastnega tiska, prosvetnih, kulturnih in drugih organizacij in do javnih sredstev zanje, pravico do pouka v materinem jeziku, do njegove uporabe na sodiščih in v upravi in do gospodarskega razvoja. Obenem je prepovedoval obujanje narodnostnega in rasnega sovraštva. Dodan je bil spisek manjšinskih šol, ukinitve katerih je bila dovoljena le po predhodnem posvetovanju v mešanem jugoslovansko-italijanskem odboru. Določal je tudi uvedbo dvojezičnih topografskih in drugih javnih oznak tam, kjer je bila najmanj ena četrtina prebivalstva pripadnikov manjšine (Bela knjiga, 1996, 36-39).¹¹

A) Slovenci

Slovenska manjšina v Italiji¹² je v skladu z večstrankarsko ureditvijo države ustanovila svoje politične organizacije ali pa so se njeni predstavniki vključevali zlasti v levo usmerjene vseitalijanske stranke. Manjšino je zaznamovala ne le ideološka delitev na pogojno rečeno levi in desni del, ta se je leta 1965 združil v stranko Slovenska skupnost, ampak tudi delitev znotraj levice, do katere je prišlo ob objavi resolucije Informbiroja junija 1948. Ob tem so jugoslovanske oblasti kot predstavnika manjšine sprva upoštevale le projugoslovansko usmerjeno levico in nato levo usmerjeno krovno organizacijo Slovensko kulturno-gospodarsko zvezo (SKGZ), ki so jo tudi finančno podpirale. S stranko Slovenska skupnost in drugo krovno organizacijo, Svetom slovenskih organizacij, so prve stike vzpostavile šele leta 1968, ves čas pa jih niso sprejele kot enakopravnega zastopnika manjšine.

Prva leta po vrnitvi Italije v Trst so bila obenem čas, ko je imela v državi vse večji vpliv desnica z neofašisti. Takrat so se tudi vodili procesi proti partizanom, med njimi tudi proces proti 54 pripadnikom Beneške čete, ki so bili obtoženi, da so delovali za odcepitev vzhodne Furlanije od Italije. Obtožnica je bila vložena že leta 1955, proces pa je potekal v Firencah od 22. decembra 1958 do 14. julija 1959, ko je sodišče odredilo ukinitve sodnega postopka.¹³ Pojavljali so se tudi prvi znaki diskriminacije predvsem glede rabe jezika v javnosti. V začetku šestdesetih let je Italijo zajel val nasilja neofašističnih skupin. Tako so 3. februarja 1961 v Trstu izbruhnile

11 V skladu z 8. členom Posebnega statuta je bil za vprašanja manjšin ustanovljen mešani jugoslovansko-italijanski odbor. O njegovem delovanju glej Murko, 1975, 336-368.

12 Leta 1954 so v Tržaški pokrajini našli 39.145 Slovencev s stalnim bivališčem, v popisu oktobra 1961 na osnovi ugotavljanja "običajno govorjenega jezika" le 25.592, v popisu leta 1971 pa 24.707 oseb, ki "pripadajo slovenski jezikovni skupini". Leta 1953 so v Goriški pokrajini našli 10.984 oseb slovenskega rodu (8,08% prebivalstva), v Benečiji pa 22.936 (Jeri, 1975a, 283-284, 300-303).

13 O procesu proti Beneški četi je ohranjeno obsežno gradivo, med drugim v ARS, 8.

nacionalistične in neofašistične demonstracije proti Slovincem in dvojezičnosti, ki so trajale nekaj dni. Skupine demonstrantov so napadle Kulturni dom, slovensko Tržaško knjigarno, poskušale napasti slovensko gimnazijo in licej ter položile bombe na dvorišče Primorskega dnevnika (Pahor, 2001, 176).

Tudi pod vplivom vala nasilja, a zlasti politike novega papeža Janeza XXIII., je najmočnejša italijanska vladna stranka Krščanska demokracija (KD) spremenila svojo dotedanjo politiko. Prišlo je do "obrata na levo". Leta 1962 je bila osnovana vlada levega centra, ki jo je od zunaj podprla Socialistična stranka Italije (SSI). Sprememba politike je pripeljala tudi do ustanovitve avtonomne dežele Furlanije-Juljske krajine 31. januarja 1963, ki je bila sicer predvidena že z ustavo. Njen Posebni statut pa dejstva, da tam živi slovenska manjšina, ni navedel, čeprav so to zahtevale vse slovenske organizacije pa tudi Socialistična stranka Italije (SSI) in Komunistična partija Italije (KPI), ki je pod vplivom svojih slovenskih članov 24. maja 1961 sprejela resolucijo o pravicah manjšin. Statut v svojem 3. členu navaja le, da se v deželi "priznava enakost vsem državljanom, naj pripadajo katerikoli jezikovni skupini, skupaj z varstvom etničnih in kulturnih značilnosti." (Jeri, 1975b, 202-214) Maja 1964 so bile prve volitve v deželni svet, v katerega so Slovenci v naslednjih letih vedno izvolili predstavnike.

Obenem pa so se z nastopom vlade levega centra začeli izboljševati odnosi med Italijo in Jugoslavijo pa tudi gospodarski razvoj in blagostanje prebivalstva. Nova vladna politika je vplivala tudi na deželne, pokrajinske in občinske uprave. Konec petdesetih let so tudi v Trstu vodstva KD prevzeli novi ljudje, ki so si prizadevali za sožitje med Italijani in Slovenci in vzpostavili stike s slovenskimi političnimi organizacijami. Obenem so se Slovenci vključevali v provladno SSI in tako vplivali na njeno politiko do slovenske narodnostne skupnosti.¹⁴

Ko so socialisti vstopili v tržaški občinski odbor, je bil med njihovimi odborniki v noči med 22. in 23. julijem 1965 izvoljen tudi Slovenec, Dušan Hreščak. Proti njegovi kandidaturi, ki naj bi pomenila vdor v "trdnjavo italijanstva", so desničarske sile množično protestirale. Jože Pirjevec poudarja, da je bil Hreščak kot nekdanji obsojenec Posebnega sodišča za zaščito države, nekdanji partizan in v letih 1945-47 glavni urednik Primorskega dnevnika, za tržaško desnico simbol vsega tistega, kar so najbolj sovražili: slovenstvo in levičarstvo (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 152). V odbor tržaške občine je bil leta 1966 izvoljen tudi predstavnik stranke Slovenska skupnost Rafko Dolhar, v pokrajinskem odboru pa je med letoma 1967 in 1969 deloval Aleksander Rudolf.

Novi čas je zaznamovala tudi otvoritev novega slovenskega Kulturnega doma v Trstu 5. decembra 1964, ki ga je kot povračilo za škodo v času fašizma deloma financirala Italija. Aprila 1965 je bilo taborišče Rižarna pri Sveti Soboti v Trstu proglašeno

14 O levsredinskih upravnih zaveznostih na Tržaškem glej Dolhar, 1995; 1997.

za spomenik, 12. septembra isto leto je bil na Bazovici odkrit spomenik na smrt obsojenim na prvem tržaškem procesu leta 1930. Spremenil se je tudi položaj kulturnih in športnih ustanov, združenih v SKGZ, ki so bile dotlej financirane le iz Jugoslavije. Leta 1964 je Slovensko gledališče dobilo status "primarnega ansambla", leta 1972 je postalo javna ustanova, leta 1977 pa je bilo vključeno v izbrano število italijanskih stalnih gledališč. Deželni svet je izdal tudi nekaj zakonov za razvoj kulturne dejavnosti, za gospodarska vprašanja in za razvoj gorskih območij ter v njih upošteval tudi slovensko manjšino kot nosilko posebnih interesov. 21. junija 1974 je bil tik pred mednarodno konferenco o manjšinah (10.-14. julij 1974 v Trstu) (Jeri, 1975c, 491-504) ustanovljen Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu (SLORI). Leta 1973 je bil sprejet zakon o kulturni izmenjavi med Italijo in Jugoslavijo, leta 1976 je Narodna in študijska knjižnica postala ustanova deželnega pomena (dežela jo financira od leta 1991), leta 1981 je bil sprejet zakon, ki je pokrajinskim upravam dodelil finančna sredstva, s katerimi so si v naslednjih letih pomagala številna slovenske društva in organizacije.

Obenem je konec šestdesetih let gradnja naftovoda med Trstom in Ingolstadtom in velike tovarne ladijskih motorjev (Grandi motori) posegla na območje slovenske poselitve v okolici Trsta, zlasti v občini Dolina. Uničena je bila značilna kraška krajina in razlaščena slovenska posest.

Ob Posebnem statutu, ki je bil mednarodni akt, vendar ga Italija ni vedno upoštevala, je bilo normativno urejeno le vprašanje slovenskega manjšinskega šolstva. Italijanski parlament je 19. julija 1961 sprejel zakon št. 1012 o šolah s slovenskim učnim jezikom, ki je uzakonil dejansko stanje. Čeprav je bilo sprejeto besedilo, da se slovenske šole odprejo povsod tam, kjer so Slovenci, kljub protestom slovenske narodne skupnosti ni veljal za Slovence v Videmski pokrajini, saj jih uradna Italija ni priznavala. Še vedno pa je ostajalo odprto vprašanje statusa slovenskih učiteljev in profesorjev (prvi natečaj za stalna mesta na slovenskih osnovnih šolah je bil objavljen šele leta 1967, na srednjih šolah pa leta 1971), didaktičnih ravnateljev, nadzorika za ljudske šole in odgovornega funkcionarja za slovenske šole, ki bi imel pravico odločanja, ter priznanje univerzitetnih diplom, doseženih v Sloveniji (Jager, 1975, 216-243; Jeri, 1975b, 202-214).

Sredi šestdesetih let so bili na področju šolstva narejeni nekateri premiki. Tako so 21. julija 1964 predstavniki italijansko-jugoslovanskega mešanega odbora podpisali sporazum o medsebojnem sodelovanju na področju manjšinskega šolstva. Leta 1965 se je po več letih upadanja povečal vpis v slovenske šole, pa tudi število učiteljev s stalnim statusom. V Vidnu so odprli oddelek za slovanske jezike in književnost, Slovenci so se vključili v znanstveno delo na tržaški univerzi.

Konec šestdesetih let pa je tudi slovenske šole, tako kot šole po vsej Italiji, zajelo stavkovno gibanje, med katerim so slovenski dijaki in učitelji poleg splošnih zahtev po reformi izobraževanja terjali tudi uresničitev zakona iz leta 1961. Po poskusu atentata na slovensko šolo oktobra 1969 je aprila 1974 eksplodirala bomba v veži

slovenske šole pri Sv. Ivanu v Trstu. Krivci niso bili nikoli odkriti. Temu dogodku so sledile množične dijaške protestne manifestacije po mestnih ulicah.

V zaostrenem ozračju stavk in protestov je v parlamentu dozoreval dopolnilni zakon za ureditev slovenskega šolstva, ki je bil nato sprejet 12. decembra 1973 (t.i. zakon Belci-Škerk). Zakon, ki je sicer pomenil korak naprej v urejanju slovenskega šolstva v Italiji, še vedno ni vključeval Slovencev v Videmski pokrajini, ni izpopolnil mreže slovenskih šol s strokovnimi in tehničnimi, ni rešil vprašanja enotnega vodstva za slovenske šole v deželi Furlaniji-Juljski krajini in pravnega ter ekonomskega položaja osebja (ARS, 9).¹⁵

S Spomenico o soglasju se je italijanska vlada zavezala, da bo izdala dovoljenje za ustanovitev slovenske banke v Trstu, kar naj bi bilo delno nadomestilo za v času fašizma nasilno odvzete slovenske denarne zavode. Tržaška kreditna banka (TKB) je bila kot delniška družba osnovana leta 1957 in je pričela s poslovanjem 12. oktobra 1959. Skupaj s Kmečko banko v Gorici, štirimi hranilnicami in vrsto gospodarskih ustanov se je vključila v Slovensko gospodarsko združenje (ARS, 10).

Položaj Slovencev v Italiji se je v šestdesetih letih tako nedvomno izboljšal, še več, obenem jim je uspelo doseči akcijsko enotnost, ki se je odrazila v skupni spomenici italijanskemu predsedniku vlade Emiliju Colombu decembra 1970.

B) Italijani

Osnove za položaj narodnih manjšin v povojni Sloveniji so bile dane na 1. zasedanju SNOS februarja 1944 z deklaracijo, ki je odobrila odloke 2. zasedanja Avnoja, torej tudi točka 4, ki je opredeljevala načelo o enakopravnosti narodnih manjšin in jim zagotavljala vse narodnostne pravice, in z deklaracijo o pravicah in dolžnostih slovenskega ljudstva, v kateri se le-to med drugim zavezuje, da se bo zavzemalo za enakopravnost ljudi ne glede na narodnost.

Ustava FLRJ iz januarja 1946 je v 13. členu opredelila, da narodnostne manjšine uživajo pravice do varstva pri kulturnem razvoju in svobodno rabo lastnega jezika. Te pravice je v 12. členu zagotovila tudi ustava LRS, sprejeta 16. januarja 1947, ki je v 20. členu tudi določala, da so državljani LRS ne glede na narodnost, raso ali vero-izpoved enakopravni pred zakonom, in prepovedovala širjenje narodnega, rasnega in verskega sovraštva (UL FLRJ, 2; UL LRS, 1). Ti členi so postali osnova za izvajanje politike do madžarske manjšine, od leta 1954 pa tudi ustavni okvir, v katerega se je vključil Posebni statut, ki je določal pravice italijanski manjšini in ki je v veljavo stopil istočasno kot je bila z nekaterimi omejitvami v dotedanji coni B STO uveljavljena jugoslovanska zakonodaja (UL FLRJ, 3).¹⁶ LRS je na koprskem območju

¹⁵ Leta 1982 je bilo v slovenskih vrtcih in šolah 5.043 otrok.

¹⁶ Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ. ZIS je 29. 12. 1954 izdal odredbo o izvajanju zakonov in drugih pravnih predpisov FLRJ, med njimi tudi zakona o nacionalizaciji zasebnih

svojo zakonodajo uveljavila z zakonom, sprejetim 30. oktobra 1954, na osnovi katerega so v veljavi ostali tudi vsi predpisi ljudskih odborov, ki niso bili v nasprotju z zvezno ali republiško zakonodajo (UL LRS, 2).

Za položaj narodnih manjšin v FLRJ so prelomnico pomenili sklepi Izvršnega komiteja CK ZKJ o problematiki narodnih manjšin, sprejeti 2. marca 1959, saj so se na njihovi osnovi do tedaj načelne opredelitve začele konkretizirati tudi v manjšinski zakonodaji. V sklepih so poudarjali enak odnos do vseh narodnih manjšin, enakopravnost z večinskim narodom ter njihovo posebno mesto v zbliževanju in povezovanju med sosedi. Izpostavili so spodbujanje gospodarskega razvoja nerazvitih območij, razvoj kadrov, potrebnih za izvajanje dvojezičnosti in podporo kulturno-prosvetnim organizacijam. Obenem pa so od manjšin zahtevali vsestransko lojalnost in popolno podporo jugoslovanski zunanji politiki (Zelnik, 1993, 51-53).

Ustava SFRJ iz leta 1963 je v 43. členu narodnostim (izraz je nadomestil dotedanji pojem manjšina) zagotavljala posebne pravice. Položaj narodnosti je obravnavalo tudi več členov nove ustave SRS. Tako je 74. člen zagotavljal pravico, da vsakdo svobodno izraža pripadnost svojemu narodu ali narodnosti, da goji svojo kulturo in da uporablja svoj jezik; 76. člen je vsaki narodnosti zagotavljal svobodno uporabo svojega jezika in druge pravice; 77. člen pa je italijanski in madžarski narodnosti na območjih, kjer živita, med drugim zagotavljal v javnem in družbenem življenju enakopravnost njunega jezika s slovenskim in zahteval, da se z zakoni in statuti občin določi način uresničevanja njunih pravic. SRS se je obvezala, da bo skrbela za razvoj njunega šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetnega dela in za to zagotavljala potrebno pomoč (ARS, 11; UL SRS, 1). Osnovne pravice so statuti občin Koper, Izola, Piran še izčrpnje opredelili in razširili. Pravice so bile določene tudi z zakoni za področje šolstva in sodstva.

Osnove za šolstvo italijanske manjšine v Sloveniji je določil Posebni statut. Leta 1962 je skupščina LRS sprejela Zakon o dvojezičnih šolah in šolah z učnim jezikom narodnostnih manjšin (UL LRS, 3). Ta zakon je leta 1965 dopolnil Zakon o vzgojno-izobraževalnih organizacijah z italijanskim oziroma madžarskim jezikom in o dvojezičnih izobraževalnih organizacijah v SRS, ki je pomenil usklajevanje prejšnjega zakona z novo ustavo (UL SRS, 2). Leta 1972 ga je zamenjal nov zakon, ki je bil sicer sprejet pred ustavo 1974, a je bil že zasnovan "v njenem duhu". Poleg splošnih vzgojno-izobraževalnih smotrov je navajal še dodatne, prek katerih so zagotavljali uresničevanje posebnih pravic narodnosti do spoznavanja svoje kulture ter kulture matičnega naroda, do svobodne uporabe in enakopravnosti jezika. Obenem je določal, da vzgojno-izobraževalne organizacije, ki jih je določil, lahko prenehajo delovati le z zakonom (UL SRS, 3; ARS, 33).

V popisu, ki so ga izvedli 28. februarja 1957, je na območju (razširjenega) Ko-

gospodarskih podjetij, iz katerega pa je bila izvzeta nacionalizacija nepremičnin tujih državljanov (UL SFRJ, 1).

prskega okraja le še 3.311 oseb (3,26% prebivalstva) navedlo italijansko narodnost.¹⁷ V Jugoslaviji so v popisu leta 1961 našli 25.615 Italijanov, leta 1971 21.791 (0,1% prebivalstva), leta 1981 16.110. Leta 1961 je bilo v treh obalnih občinah 2.537 Italijanov. Po podatkih upravnih organov je bilo konec leta 1967 v treh obalnih občinah 2.216 občanov italijanske narodnosti ali 13% manj kot leta 1961. Med njimi je bilo kar 42,9% starejših od 50 let. Po popisu leta 1971 je bilo v SRS 2.547 Italijanov ali 13,8% Italijanov v SFRJ, leta 1981 pa 2.187 (oseb z italijanskim maternim jezikom je bilo 2.288) ali 14,5% Italijanov v SFRJ.¹⁸

Položaj Italijanov na Koprskem in v Bujščini, pa tudi drugje na Hrvaškem, se je povsem spremenil. Iz številnega, gospodarsko in socialno močnejšega ter vladajočega naroda so od leta 1945, v času jugoslovanske vojaške uprave, postajali, po množičnih izselitvah pa postali, maloštevilna narodnostna manjšina, zaznamovana z izredno neugodno demografsko, socialno in gospodarsko strukturo, ki je bila obenem razdeljena med dve republiki. Ker so ostali skoraj brez učiteljev, so mladino vzgajali slovenski in hrvaški učitelji z znanjem italijanščine. Kot politični aktivisti so med manjšino delovali priseljeni partizani iz hrvaške Istre in nekateri politični pregnanci iz notranjosti Italije, ki jih domačini niso imeli za svoje prave predstavnike. Jugoslovanske oblasti so od njih zahtevale popolno lojalnost komunističnemu sistemu, ker se niso izselili, pa so v očeh italijanskih oblasti postali "rdeči" izdajalci domovine, za katere se dolga leta niso zanimale. Prve stike z matico je italijanska narodnostna skupnost vzpostavila sredi šestdesetih let. Pretežni del manjšine je bil sicer vključen v politični mehanizem, a je obenem pasivno spremljal družbeno in politično dogajanje v državi (Juri, 1989, 823-827). O strukturi manjšine veliko pove tudi podatek, da je k verouku v italijanskih šolah hodilo 21% učencev, v slovenskih šolah pa 49%.¹⁹

Slovenske oblasti so prva leta po uveljavitvi Posebnega statuta kršile nekatera njegova določila, največ glede uporabe jezika, pisne dvojezičnosti in javnih oznak. Septembra 1955 je bila v vsej FLRJ uvedena nova upravna razdelitev občin. Ukinjeni sta bili tudi občini Sečovlje in Portorož, ki sta imeli razmeroma visok odstotek italijanskega prebivalstva (Portorož 18,6%, Sečovlje 14,2%). Prihajalo je tudi do pojavov nestrupnosti, po letu 1956 zlasti s strani priseljencev, pa tudi do nasprotij znotraj manjšine med domačini in priseljenci (Murko et al., s. a., 76).

V italijanskih vrtcih je bilo v šolskem letu 1954/55 še 113 otrok, leta 1955/56 le

17 V Kopru 1.171, v Izoli 585 in v Piranu 1.148 (7,7% prebivalstva). Največ, 18,6% prebivalstva, jih je bilo v Portorožu (Murko et al., s. a., 2).

18 Leta 1981 je občina Izola imela 12.153 prebivalcev, med katerimi je bilo 8.987 Slovencev, 358 Italijanov, 1.788 Hrvatov, 564 Srbov, 164 Muslimanov. Občina Koper je imela 41.843 prebivalcev, med njimi 31.949 Slovencev, 727 Italijanov, 4.450 Hrvatov, 1.788 Srbov, 554 Muslimanov. Občina Piran je imela 15.235 prebivalcev, med njimi 10.417 Slovencev, 876 Italijanov, 2.024 Hrvatov, 509 Srbov, 122 Muslimanov (ARS, 12; ARS, 11).

19 Sicer je leta 1957 nedeljske maše z italijansko pridigo v Kopru obiskovalo le 30 ljudi, v Izoli 300 in v Piranu 150, pretežno starejših (Murko et al., s. a., 42).

še dvajset, nato so prenehali delovati, ker ni bilo vpisov. Na italijanskih šolah je bilo v šolskem letu 1954/55 še 868 učencev, leta 1956/57 le še 272, zato so oblasti nekatere šole oz. razrede opustile. Upadanje vpisa v italijanske šole je bilo nedvomno posledica izseljevanja, deloma pa tudi dejstva, da so ponekod oblasti prva leta po podpisu Spomenice skušale vplivati na starše, da bi otroke vpisali na slovensko šolo. Učni načrti so bili prilagojeni načrtom slovenskih šol, za italijanski jezik, zgodovino in zgodovino umetnosti pa učnemu načrtu šol za italijansko manjšino na Hrvaškem. Primanjkovalo je ustreznih učbenikov. Dvojezične so bile le nekatere tiskovine (spricevala itd.), večina šolskih zgradb je imela le slovenske napise. Položaj učiteljev pa se je sčasoma izboljševal in so Italijani vsaj v osnovnih šolah že sredi šestdesetih let skoraj povsem nadomestili Slovence. V slovenskih šolah se je v šolskem letu 1956/57 italijanščina poučevala samo na Pomorski srednji šoli v Piranu in v nekaterih paralelkah Ekonomske srednje šole v Kopru (Murko et al., s. a., 18-45).

V začetku šestdesetih let se je vpis na italijanske šole sicer nekoliko povečal, nato pa je v sedemdesetih letih ponovno začel padati.²⁰ Leta 1968 so na Koprskem sicer delovale vse šole, ki jih je določal Posebni statut, in nekaj italijanskih otroških vrtcev, a v okviru slovenskih ustanov. Pedagoški svetovalec je to leto ugotavljal, da je znanje italijanskega jezika pri učencih pomanjkljivo, saj so živeli v jezikovno mešanem okolju, kjer je prevladovala slovenščina, ali pa so v pogovoru uporabljali beneški dialekt.

Politična organiziranost italijanske manjšine je bila usklajena s politično organiziranostjo države. Osrednja organizacija italijanske manjšine, leta 1944 ustanovljena Unija Italijanov za Istro in Reko (Unione degli italiani dell'Istria e di Fiume), je bila tako kolektivni član SZDL. Statut jo je opredeljeval kot organizacijo politično-kulturnega značaja, ki naj bi utrdila "bratstvo med Italijani, Slovenci in Hrvati ter drugimi narodi v Jugoslaviji" ter med pripadniki italijanske manjšine "razvila ljubezen do socialistične Jugoslavije". Njeni člani so bili kulturno-prosvetni krožki, ustanovljeni v posameznih občinah. Imela je založbo EDIT (Editrice italiana), ki je delovala na Reki in je izdajala italijansko časopisje, knjige in učbenike (Murko et al., s. a., 30-44). V vodstvih so bili večinoma člani partije, priseljeni po osvoboditvi. Italijanske literature sicer ni primanjkovalo, saj so imele mestne knjižnice knjižni fond iz časa Italije, iz katerega pa so izločili knjige "škodljive vsebine". Prejemali so tudi "napredno" italijansko časopisje. Radio Koper je imel v začetku šestdesetih let tedensko 40 ur italijanskega programa. Leta 1970 je v italijanščini predvajal dve tretjini celodnevne programa, RTV Ljubljana pa je imela 14-dnevni polurni program z naslovom *La costiera*. Unijo in krožke so financirale občine, nato tudi obe republiki, od srede šestdesetih let pa tudi Italija.

20 V italijanskih osnovnih šolah je bilo v šolskem letu 1959/60 v 32 oddelkih 306 učencev, v letu 1969/70 459, v letu 1972/73 400, v letu 1973/74 380, v letu 1974/75 335, v letu 1975/76 278. To leto je srednje šole obiskovalo 174 dijakov, leta 1976/77 pa 159 (ARS, 13).

Vsaj na normativni ravni, večinoma pa tudi v praksi, je bila italijanska manjšina boljše zaščiten v Sloveniji. V 77. členu ustave SRS iz leta 1963 je bilo za območje, kjer sta živeli italijanska in madžarska manjšina, jasno določeno, da je njun jezik enakopraven s slovenščino, medtem ko ustava SRH tega določila ni imela. Ustava SRS je tudi točno določila skrb republike za razvoj šolstva, tiska, radia in kulturno-prosvetne dejavnosti ter vire sredstev zanje. V Sloveniji so bile vse tri obalne občine pravno proglašene za dvojezične, čemur je bilo prilagojeno celotno upravno in politično življenje, medtem ko so bile v hrvaškem delu Istre za dvojezične proglašene le redke občine. Razlika je bila tudi v šolski zakonodaji, saj je bila na Koprskem italijanščina kot obvezni učni predmet uvedena v vseh slovenskih osnovnih šolah, na Hrvaškem pa le v nekaterih krajih. V SRH so Unijo Italijanov obravnavali le kot kulturno-prosvetno organizacijo, medtem ko je v SRS postajala kvalificirani predstavnik manjšine (ARS, 7; ARS, 14).

IV) Po Osimu (1975-1990)

Po Titovem obisku v Italiji marca 1971 so se odnosi med Italijo in Jugoslavijo izboljšali, kar je med drugim omogočilo tudi dokončno rešitev mejnega vprašanja. 10. novembra 1975 so bili podpisani Osimski sporazumi (jugoslovanska zvezna skupščina jih je ratificirala 1. marca 1977, italijanski parlament pa 14. marca isto leto), ki so urejali vsa dotlej nerešena vprašanja med državama. Sprejeta je bila notranjepolitična ustavna zaščita manjšine, ki je navedena v splošnih načelih v preambuli Pogodbe med SFRJ in Republiko Italijo (o meji in z njo povezanih vprašanjih), kjer so se sklicevali na ustavo in na notranje pravo, in v 8. členu, ki obvezuje italijansko in jugoslovansko vlado, da morajo ostati v veljavi notranji ukrepi, ki sta jih že sprejeli pri izvajanju Posebnega statuta (ki je prenehal veljati), in da bosta v okviru notranjega prava zagotovili pripadnikom manjšin enako raven varstva kot jo je le-ta določal.

A) Slovenci

Jugoslovanska vlada je menila, da bi na osnovi Osimskih sporazumov lahko celotna slovenska manjšina v Italiji gradila svojo zaščito, obenem pa je bila Italija vezana tudi na novo sprejete mednarodne dokumente (ARS, 15). Vendar pa je vse do razpada Jugoslavije leta 1991 med neuresničenimi obveznostmi ostala obveznost Italije, da sprejme zakon o globalni zaščiti slovenske manjšine.²¹ SFRJ je to ocenjevala najprej kot nekorektno izpolnjevanje mednarodnih obveznosti, nato pa kot kršitev

21 Zakon št. 38 – Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Juljski krajini, je bil razglašen šele 23. 2. 2001. Objavljen v Gazzetta Ufficiale (8. 3. 2001); v slovenščini v Abram, 2001, 8-37. Dobro leto pred zaščitnim zakonom, 15. 12. 1999, pa je italijanski parlament sprejel zakon št. 482 – Zakonska določila v zvezi z zaščito zgodovinskih jezikovnih manjšin (Abram, 2001, 38-51).

sporazumov, ustanovne listine OZN in določil mednarodnih instrumentov, ki govorijo o spoštovanju človekovih pravic in o preprečevanju diskriminacije (ARS, 16; ARS, 21).

Po ratifikaciji Osimskih sporazumov je bila 24. decembra 1977 pri predsedstvu italijanske vlade imenovana 25-članska Posebna komisija za slovenska vprašanja v Furlaniji-Juljski krajini (v njej je bilo 5 Slovencev), ki naj bi preučila uporabo jezika, imena in priimke, šole, poklicno izobraževanje, vprašanja v zvezi z razvojem manjšine, državljanstvo, obseg območij, kjer bi izvajali zaščito. Italijanski člani so vztrajali, da so Beneški Slovenci le etnična skupnost, za katero je treba poiskati drugačne zaščitne določbe, slovenski člani pa so na seji 31. marca 1979 odklonili nadaljevanje razprave o preštevanju manjšine kot predpogoju za ureditev zaščite. Komisija, na delo katere je vplivalo tudi dejstvo, da je bil 15. julija 1978 objavljen osnutek odloka predsednika republike, s katerim naj bi bile izpolnjene obveznosti glede manjšine, ki so izhajale iz Osimskih sporazumov, po vsebini skromen in je veljal le za Tržaško pokrajino, je brez skupnih zaključkov delo končala konec leta 1980 (ARS, 17).

Sploh se je položaj slovenske narodnostne skupnosti v Italiji po Osimu poslabšal, zlasti v Trstu, kjer je občinsko upravo ob podpori neofašistov prevzela Lista za Trst, ki je nastala ravno iz odpora nekaterih italijanskih krogov do sporazuma (ARS, 18). Trst je ostajal eno od središč desnice, ki je še vedno zahtevala Istro in "uničenje slovanskega bacila", kot je leta 1979 tam dejal vodja italijanskega socialnega gibanja (neofašistov) Giorgio Almirante. Prihajalo je do mazaških akcij, oskrunjenja spomenikov padlih borcev.

Na državni ravni pa so tudi vlade levega centra še vedno popuščale pod pritiski desnih sil. To se je najbolj odrazilo pri sprejemanju globalnega zaščitnega zakona za Slovence, ki je bil po prvi vložitvi osnutka v začetku sedemdesetih let in po 52 vloženi osnutkih razglašen šele 23. februarja 2001. Slovenci so ves čas zahtevali zakon, ki bi zajel vsa področja zaščite in celotno območje, torej vseh 35 občin, kjer živijo. Do sprejetja takega zakona pa so terjali spoštovanje določb Posebnega statuta na Tržaškem, čim širše uresničevanje določenih pravic na Goriškem in nekatere pravice za Slovence v Videmski pokrajini (ARS, 19; ARS, 20).

Beneški Slovenci so od začetka sedemdesetih let doživljali prepoved. Ta je še večji zagon dobil po potresu, ki je te kraje prizadel 6. maja 1976. Ta dogodek, ki bi lahko izbrisal slovensko prisotnost, je v nadiških in rezijskih dolinah, ne pa tudi v terskih, imel ravno nasprotni učinek. Narodnostna zavest tamkajšnjih ljudi, ki so začutili solidarnost in pomoč ostalih Slovencev, se je okrepila. Med najmočnejšimi narodno-buditeljskimi organizacijami je bilo Kulturno društvo Ivan Trinko pa tudi druga prosvetno-kulturna društva, po letu 1980 pa Zavod za slovensko izobraževanje v Čedadu in dvojezična osnovna šola v Špetru. Leta 1997 je šolo priznala država, zaščitni zakon pa jo je dokončno priznal s podržavljenjem. Pomembno vlogo je odigrala

Zveza društev izseljencev iz Beneške Slovenije. Sčasoma se je spremenil tudi odnos vladajočih struktur, ki so vsaj delno priznale obstoj Slovencev v Videmski pokrajini.

Slovenci v Italiji so od začetka sedemdesetih let v ospredje postavili vprašanje lastnega gospodarskega življenja. Te načrte je podprla tudi matica, za katero je bila gospodarska problematika del globalne manjšinske zaščite. S tem, ko bi se manjšina gospodarsko uveljavila, bi si zagotovila socialno varnost in se na bolj enakopravni osnovi vključila v družbeno dogajanje, kar bi med drugim zavrlo tudi asimilacijski proces.

Slovenske oblasti so leta 1982 ocenjevale, da so pravno zadovoljivo rešena vprašanja slovenskih osnovnih in srednjih šol v Goriški in v Tržaški pokrajini, ki pa jih je treba prilagoditi novim zahtevam in potrebam manjšine, status Radia Trst (ni pa še bilo slovenskih oddaj na televiziji, kar je sicer bilo zakonsko urejeno že leta 1975) ter status Stalnega slovenskega gledališča v Trstu, ne pa tudi vprašanje njegovega financiranja, zato je bilo njegovo delovanje zelo oteženo. Slovenci v Trstu so dobili vzporednico na šoli za gradbene tehnike, na nižji in srednji ekonomski šoli pa dodatne razrede. Zelo pomanjkljivo je bila urejena uporaba slovenskega jezika v odnosih z oblastmi in v izvoljenih organih, saj je še vedno veljal ukrep ZVU z 2. septembra 1949. Z deželnim zakonom št. 45 je bil 24. julija 1982 delno urejen izredno pereč problem soodločanja slovenske skupnosti pri razlaščanju zemlje. Njegov 2. člen namreč določa, da je treba pri načrtovanju prostorskih posegov, ki so javnega pomena, upoštevati "etnično-jezikovne pravice slovensko govoreče manjšine". Edino do leta 1982 uresničeno obliko institucionalnega soodločanja manjšine je predstavljala Konzulta za vprašanja slovenske narodnostne manjšine pri upravi občine Gorica, ki pa zaradi odpora goriških političnih in upravnih krogov občasno ni delovala. Slovencem še vedno ni bil vrnjen dom pri Sv. Ivanu v Trstu, Glasbena matica še vedno ni bila izenačena s statusom podobnih ustanov, odprto je bilo vprašanje priznanja diplom. Poseben problem je bilo tudi upadanje števila slovensko govorečih v občini Devin-Nabrežina, kjer je bilo leta 1980 le še 30% prebivalstva slovenskega (ARS, 21).

Precejšnji premiki so se zgodili v Cerkvi v vseh treh škofijah, kjer so živeli Slovenci. Ti premiki so bili posledica spremenjenih pogledov Vatikana, pa tudi novo imenovanih škofov, tržaškega Lorenza Bellomija, goriškega Pietra Cocolina, v času katerega je slovenščina postala uradni jezik v goriški nadškofiji, in videmskega Alfreda Battistija, ki je za razliko od svojih predhodnikov spodbujal k uporabi slovenščine kot pastoralnega jezika. V Trstu in Gorici sta bila imenovana tudi vikarja za Slovence. Leta 1978 je bila obnovljena koprška škofija, ki je pomenila dokončno priznanje meje s strani Vatikana (ARS, 16; ARS, 21).

V osemdesetih letih je Slovenija pričela voditi politiko enotnega kulturnega prostora. Načelo obsega duhovno in kulturno združenost in sožitje vseh delov in vseh pripadnikov naroda, ne glede na to, kje živijo, ter naklonjeno odprtost do kultur, s katerimi so se srečevali in prepletali. Pomembno vlogo je imelo obmejno sodelo-

vanje, ki naj bi ublažilo negativne posledice umetno določene meje. Enoten kulturni prostor je nujno pomenil tudi soočanje različnih idejnih, nazorskih in političnih opredelitev, zato ga je bilo mogoče razvijati le ob političnem dialogu in priznavanju pluralizma. Tu pa so slovenske oblasti postavile dve omejitvi – izvzete so bile skupine, ki so bile "preostanek sil, ki so med drugo vojno sodelovale z okupatorjem, zagrešile narodno izdajstvo in številne zločine ter se s tem same izločile iz slovenskega naroda", in tiste, "ki delujejo zoper ustavno ureditev SFRJ in v ta namen uporabljajo celo parolo 'zedinjene Slovenije'" (ARS, 22; ARS, 23).

V Italiji se je v začetku osemdesetih let krepila težnja, da je manjšinsko vprašanje njeno notranje vprašanje, ki naj bi ga reševali z delnimi zakoni, ki bi obenem izvzeli Slovence v Videmski pokrajini. V tej smeri so šle tudi nekatere izjave vidnih italijanskih političnih predstavnikov, med drugimi zunanjega ministra Giulia Andreottija med obiskom v Beogradu leta 1984. Uradna SFRJ za razliko od preteklosti sredi osemdesetih let takšnim izjavam ni več oporekala. Pri ocenjevanju takratnega položaja Slovencev pa je potrebno upoštevati, da tudi na območju veljavnosti Posebnega statuta niso bile uresničene vse manjšinske pravice, ki jih je le-ta določal. Upadalo je tudi število vpisov v prve razrede slovenskih osnovnih šol. Obenem so se stopnjevali razni nacionalistični pritiski (ARS, 24).

Slovenska narodnostna skupnost si je konec osemdesetih let prizadevala za strpni dialog in se skušala izogibati radikalizaciji zahtev (ARS, 25). Pestilo jo je že kar standardno pomanjkanje finančnih sredstev za njene ustanove, še posebno za zasebno šolo v Videmski pokrajini, kjer pa je število učencev naraščalo. Obenem sta bila ravno v Videmski pokrajini, kjer se je obujalo furlanstvo, politično vzdušje in odnos do manjšine, ki ji formalno niso bile priznane nobene pravice, najboljša. Najslabše je bilo v Tržaški pokrajini, kjer je delovala Lista za Trst in kjer so v pripravah na volitve leta 1987 stranke desne usmeritve kar tekmovala med seboj, katera bo pokazala bolj negativen odnos do manjšine.

Italijanska vlada je skušala januarja 1990 urediti še nerešeno vprašanje slovenske manjšine tako, da je v senatu predstavila t. i. Maccanico zakon o globalni zaščiti. Zakon, ki se je ravnal po geslu "nič več od tistega, kar že imajo", so Slovenci soglasno zavrnili. Pri njem ni vztrajala niti vlada, ki se je obenem z zakonom o obmejnih območjih iz leta 1991 obvezala za javno financiranje slovenskih kulturnih dejavnosti in Primorskega dnevnika (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 165).

Levi del slovenske narodnostne skupnosti je v času prelomnih dogodkov v Jugoslaviji dolgo časa ostajal naklonjen Jugoslaviji, v kateri je prepoznaval zaščitnika. Obenem je po slovenskih volitvah aprila 1990 izgubil privilegiran položaj v odnosih z matico in s tem velik del moči. Stranka Slovenska skupnost pa se je povezala z novimi političnimi skupinami v Sloveniji in dejavno sodelovala pri ustvarjanju stikov med mlado slovensko državo in Italijo ter si prizadevala za njeno mednarodno priznanje (Enciklopedija Slovenije, 1998, 11).

B) Italijani

Ustava SFRJ, sprejeta leta 1974, je v 1. členu opredeljevala SFRJ kot "demokracijo, socialistično samoupravno skupnost delavcev in občanov, enakopravnih narodov in narodnosti". 248. člen je določal, da narodnosti uresničujejo suverene pravice tudi v občinah kot družbenopolitičnih samoupravnih in temeljnih skupnostih. Varstvo narodnosti so obravnavali tudi členi 170, 171, 214, 243, 245, 246, 247, 269 in 271 (UL SFRJ, I).

Tudi nova ustava SRS je že v 1. členu opredelila SRS kot socialistično samoupravno demokratično skupnost delovnih ljudi in občanov slovenskega naroda ter italijanske in madžarske narodnosti. Pripadniki narodnosti so tako postali integralni del republiške skupnosti. Pravice obeh narodnosti so določali še 2., 157., 190., 212., 213., 214., 317. in 370. člen ter zlasti člena 250 in 251. Poleg splošnih pravic sta bila jezika narodnosti na območjih, kjer sta živeli, enakopravna s slovenščino. Z zakonom se je lahko uvedla dvojezična vzgoja oziroma obvezen pouk slovenskega jezika v šolah narodnosti hkrati z obveznim poukom jezika narodnosti v slovenskih šolah (UL SRS, 4). Po uvedbi usmerjenega izobraževanja je bil leta 1982 sprejet nov Zakon o uresničevanju posebnih pravic pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti na področju vzgoje in izobraževanja (UL SRS, 5). Sicer pa so pravice manjšine določale določbe več kot 60-tih zakonov in drugih predpisov, sprejetih v Sloveniji, ki so nasploh urejali različna vprašanja, statuti in poslovniki o delu skupščin občin ter njihovi odloki, samoupravni akti pa tudi stališča, ki so jih po posebnih postopkih sprejele občinske in republiške skupščine.

Januarja 1977 so bila ustanovljena že vsa telesa, ki jih je predvidevala ustava in ki so skrbela za uresničevanje pravic narodnosti.²² Isto leto je Skupščina SRS sprejela stališča, ki so postala osnova za nadaljnje obravnavanje varstva italijanske in madžarske narodnosti. Leta 1980 so bili v Sloveniji sprejeti novi sistemski zakoni s področja vzgoje in izobraževanja, ki so kot del enotnega procesa enakovredno obravnavali tudi vzgojo in izobraževanje za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti, posebnosti pa so prepuščali posebnemu zakonu, ki je bil sprejet leta 1982 (UL SRS, 6; UL SRS, 5).

Na osnovi 370. člena ustave iz leta 1974 je bila ustanovljena Komisija za narodnosti SRS, v kateri so bili enakovredno zastopani tudi predstavniki narodnosti. Pri Izvršnem svetu SRS je deloval Urad za narodnosti. V skladu z 250. in 251. členom ustave so v občinah, kjer sta živeli narodnosti, kot 4. zbor občinskih skupščin delovale Samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti, ki so se uveljavile kot kvalificiran predstavnik pripadnikov narodnosti.

22 Komisija SRS za narodnosti, komisije za narodnosti pri občinskih skupščinah, samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti v treh občinah in na medobčinskem nivoju. Pri IS SRS je deloval urad za narodnosti (ARS, 26).

Unija Italijanov je na skupščini 23. maja 1971 spremenila organizacijsko strukturo. Odtlej je bila opredeljena kot samoupravno združenje italijanske narodnostne skupnosti, ki je imela nalogo skrbeti za njene posebne potrebe na vseh področjih družbenega življenja. Po občinah so dotedanje krožke nadomestile italijanske skupnosti, ki so razširile dejavnost. Obenem je Unija, ki je še sredi osemdesetih let, kot so poudarili njeni predstavniki, delo opravljala v popolnem skladu z jugoslovansko notranjo in zunanjo politiko, postopoma vzpostavila stike z italijanskimi levimi strankami pa tudi s SKGZ (ARS, 27; ARS, 36).

V začetku sedemdesetih let osnovana Obalna skupnost je v 4. poglavju svojega statuta opredeljevala položaj pripadnikov italijanske narodnosti, med drugim tudi njihovo ustrezno zastopanost v obalnem skupščinskem sistemu in v obalnem svetu (ARS, 28). Na osnovi 251. člena ustave SRS iz leta 1974 pa so Samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo italijanske narodnosti postale četrti zbor v občinskih skupščinah Koper, Izola in Piran.

Določba, ki je zagotavljala ustrezno zastopanost pripadnikov narodnosti v republiški in občinskih skupščinah, je bila leta 1989 sprejeta v 6. točki 36. amandmaja (UL SRS, 7). Ustava Republike Slovenije iz leta 1992 v 64. členu avtohtonima italijanski in madžarski narodni skupnosti v Sloveniji in njunim pripadnikom ne glede na število zagotavlja vse pravice, ki jih določajo mednarodne konvencije o varstvu manjšin, tudi obvezno dvojezično šolstvo oziroma vzgojo in izobraževanje v svojem jeziku, ustanavljanje samoupravnih narodnostnih skupnosti ter predstavništvo v organih lokalne samouprave in v državnem zboru (UL RS, 1).

Po sprejemu obeh ustav leta 1974 in ustanovitvi teles, ki so skrbela za zaščito narodnosti, je bila na normativni ravni italijanska manjšina v Sloveniji nedvomno med najbolj zaščitenimi v Evropi. Kljub temu ji je grozila asimilacija in se je utapljala v večinskem narodu. Franco Juri je leta 1989 zapisal, da stojimo pred zgodovinskim paradoksom izginjanja in asimilacije ene izmed formalno-pravno najbolj varovanih narodnostnih (Juri, 1989, 823).

Med letoma 1971 in 1981 je število Italijanov v Sloveniji padlo za 27,1% (s 3.001 na 2.187, na Obali z 2.568 na 1.901), na Hrvaškem pa celo za 33,1%. Vzroke za tako številčen osip je najti v ozemeljski razpršenosti, procesih urbanizacije, poenotenju sredstev javnega obveščanja, gospodarskem razvoju, ki je presegal slovensko povprečje, zaradi katerega se je manjšinsko prebivalstvo preseljevalo izven okvirov avtohtone poselitve, na njihova mesta pa so se zlasti po letu 1971 naseljevali delavci iz drugih jugoslovanskih republik, ki so si večinoma poiskali poceni stanovanja v starih mestnih četrtih. Italijansko narodno skupnost je vse bolj ogrožala večnacionalnost obalnega območja, še posebej, ker so bili pripadniki drugih narodov brez privzgojene kulture sožitja in je prihajalo do pogostih izbruhov nestrpnosti. Maloštevilna italijanska narodnost je še bolj kot ostali občutila gospodarsko in družbeno krizo, ki je v osemdesetih letih zajela Jugoslavijo. Objektivno se je njen položaj slabšal, kar je še

povečevalo občutek ogroženosti, saj je okolje, tudi zaradi lastnih težav, kazalo vse manj razumevanja za varstvo ustavno opredeljenih posebnih pravic.

K padcu števila tistih, ki so se opredeljevali kot pripadniki italijanske narodnostne skupnosti, je svoje prispevala tudi metodologija, uporabljena v popisih prebivalstva, saj je bilo na Obali število oseb z italijanskim maternim jezikom (2.013) višje od onih, ki so se opredelili kot pripadniki italijanske narodnosti. Veliko je bilo mešanih zakonov, "mešanec" pa se praviloma odloča za prevladujočo večino (ARS, 29). Svoje so prispevale tudi normativne razlike med republikama, ki so se z ustavo leta 1974 še povečale. Obenem je hrvaška politika že od leta 1972 predlagala ustrezen "številčni ključ" za reševanje narodnostnih vprašanj v Istri. Tam je Unija Italijanov, podrejena hrvaški partiji, ostala edini uradni predstavnik manjšine.²³

Zaščita, zasnovana v skladu z jugoslovansko in slovensko zakonodajo, je imela tudi negativne učinke, saj je narodnostno skupnost obravnavala kot enklavo, obdano z varnostnim pasom. Takšna skupnost pa se je sposobna obnavljati le v primeru, če so zagotovljeni nekateri pogoji, zlasti nataliteta, zadostno število pripadnikov in njihova koncentracija na območju, kjer živi. Teh pogojev italijanska narodnostna skupnost ni dosegala. Za razvoj narodnosti je bila pomembna tudi lastna gospodarska dejavnost, ki bi dvignila tudi samozavest manjšine, bila vir sofinanciranja in obenem pomemben stabilizator nacionalnih čustev (ARS, 30; ARS, 31).

V začetku osemdesetih let, po sprejemu novega sistema vzgoje in izobraževanja, je bila ena najtežjih nalog povrniti zaupanje v šolo italijanskim staršem in ustaviti padec vpisov. Pot so videli v uvedbi take vrste izobraževanja, ki bi mladim zagotavljalo obvladanje dvojezičnosti ne glede na vrsto šole, ki jo obiskujejo. (ARS, 32) Da bi to dosegli, so v programe vrtcev vnesli elemente drugega jezika in vzgojo za sožitje, v osnovnih šolah pa so organizirali skupne dejavnosti. Ko so septembra 1983 pričeli pouk v skladu z novim zakonom za področje šolstva narodnosti, ki je bil sprejet leto prej, so ugotavljali, da se je vpis v italijanske šole ustalil (ARS, 34).

V šolskem letu 1983/84 je bilo v italijanskih vrtcih 211 otrok (leta 1977 le 107), v osnovnih šolah 270; v letu 1984/85 v vrtcih 218 otrok, v osnovnih šolah pa 303. Porast vpisov so pripisovali večji skrbni za organizirano vzgojno-varstveno dejavnost, boljši organiziranosti mreže šol z italijanskim učnim jezikom in večji učinkovitosti vzgojno-izobraževalnega dela. Srednje šole je na petih različnih usmeritvah obiskovalo 145 dijakov. Na pedagoški fakulteti v Pulju so potekala predavanja in izpiti v italijanščini. Po posebnem programu, ki je obsegal italijanski jezik in metodiko pouka jezika, pa so lahko študirali na koprski enoti pedagoške akademije iz Ljubljane.

Leta 1983 je bil podpisan tudi sporazum o priznavanju diplom med SFRJ in Republiko Italijo za ključne pedagoške smeri. Obenem se je v šolskem letu 1984/85 z osnovami italijanščine kot jezika okolja seznanjalo v pripravi na šolo 1.093 slo-

23 Edini resnejši poskus relativno avtonomnega delovanja na začetku sedemdesetih let je spodletel in se končal s prisilno odstranitvijo takratnega predsednika Unije Antonia Borneja (Juri, 1989).

venskih otrok, italijanščine kot jezika okolja pa se je učilo 7.160 učencev osnovnih in 3.454 učencev srednjih šol s slovenskim učnim jezikom.

Potem ko je bila italijanska narodnost prva leta po Spomenici o soglasju skoraj brez izobražencev, se je položaj z leti pričel spreminjati. Nova generacija je leta 1987 naslovila na javnost in institucije apel, s katerim je opozarjala na agonijo italijanske narodnosti, zahtevala priznanje pravic odrezani manjšini na Cresu, Lošnju in v nekaterih delih hrvaške Istre ter se odločno postavila po robu poskusu sprejemanja zveznega zakona o jezikih narodnosti (kjer bi se pravno uveljavilo načelo številčnosti in strnjivosti). Hkrati je apel vseboval zahtevo po politični demokratizaciji in omogočanju pluralističnega delovanja tudi v okviru manjšine.

Slovenska in manjšinska demokratizacija sta potekali vzporedno in v prepletanju prizadevanj po spoštovanju avtonomije in suverenosti nacionalnih subjektov, pravne države in človekovih pravic. Vprašanja političnega pluralizma, svobode tiska, jezičnih pravic, odprtosti meje in svobodnih stikov z matico, približevanje Evropi in vprašanje gospodarskih temeljev v luči prodiranja tržne ekonomije so tako postala jedro vse pogostejših in živahnejših razprav v okviru narodnostne skupnosti (Juri, 1989, 827; ARS, 35).

LA MINORANZA SLOVENA IN ITALIA E QUELLA ITALIANA IN JUGOSLAVIA FRA IL 1945 E IL 1990 - POSIZIONI A CONFRONTO

Nevenka TROHA

Istituto per la Storia Contemporanea, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

e-mail: nevenka.troha@inz.si

RIASSUNTO

La minoranza slovena è presente in Italia già dal 1866 (Slavia Veneta), quella italiana in Slovenia (prima Repubblica popolare, poi socialista ed oggi, infine, Stato indipendente), appena dall'ottobre 1954, dalla firma cioè del Memorandum d'Intesa. Gli italiani che vivevano sul territorio dell'odierna Slovenia, furono sottoposti, dopo il maggio 1945, al governo militare jugoslavo (VUJA), gli sloveni delle province di Gorizia (fino al settembre 1947) e di Trieste (fino all'ottobre 1954) al governo militare alleato (GMA).

Il GMA, a differenza delle precedenti autorità italiane, garantì alcuni diritti agli sloveni, fra essi il più importante fu, senza dubbio, la riapertura delle scuole. Dopo il settembre 1947, il GMA fu sempre più incline ad accettare le richieste dei filo-italiani, soprattutto per ragioni di politica estera, tanto che la zona A del TLT cominciò ad inserirsi sempre di più nell'ordinamento italiano.

Gli italiani del Capodistriano, fino alla firma del trattato di pace, continuarono, formalmente, a vivere in Italia, anche se le autorità militare di occupazione li

trattavano già come una minoranza. Simile fu la loro posizione anche nella zona B del TLT, dal settembre 1947 all'ottobre 1954. Le misure delle nuove autorità popolari, sino al trattato di pace del 1947, furono dirette, soprattutto, contro il cosiddetto nemico di classe, e poiché le classi alta e media erano composte quasi esclusivamente da italiani, furono recepite come misure contro gli italiani. Dopo il trattato di pace cambiò anche la politica delle autorità jugoslave e furono accolte misure che aggravarono la posizione di chi si sentiva legato all'Italia ed alla zona A. Dopo l'ottobre 1953, quando fu chiaro che la zona B del TLT sarebbe stata annessa alla Jugoslavia, cominciò il massiccio esodo degli italiani.

Dopo il ritiro delle unità jugoslave, il 20 maggio 1945, gli sloveni che vivevano sotto l'effettiva amministrazione italiana (che il locale GMA limitava molto meno) abitavano nella provincia di Udine e, dal settembre 1947, in quella di Gorizia. Nonostante la costituzione italiana del dicembre 1947 tutelasse tutte le minoranze linguistiche, gli sloveni della provincia di Udine rimasero senza alcuna tutela e fu loro negata persino l'identità nazionale. Quelli della provincia di Gorizia mantennero invece quanto ottenuto dal GMA.

Lo statuto speciale, allegato al Memorandum di intesa, garantiva la tutela della minoranza slovena e di quella italiana, ma solo per i residenti nelle ex zone A e B del TLT. L'Italia non realizzò mai interamente tutte le norme contenute nello statuto. La situazione per gli sloveni migliorò, parzialmente, durante i governi di centro sinistra negli anni Sessanta. Nel 1963 la regione Friuli Venezia-Giulia divenne autonoma. Contemporaneamente cominciarono a migliorare i rapporti fra Italia e Jugoslavia e ci fu lo sviluppo economico. La nuova politica nazionale influi anche su quella delle amministrazioni regionali, provinciali e comunali. La posizione della minoranza slovena peggiorò nuovamente nella seconda metà degli anni Settanta quando, come reazione alla firma dei Trattati di Osimo dell'ottobre 1975, la forza politica di maggioranza a Trieste divenne la Lista per Trieste, di orientamento antisloveno. La legge di tutela globale è stata accolta dall'Italia appena nel 2001.

Nel 1954, terminato l'esodo, nel Capodistriano non rimanevano che poco più di tremila italiani. La loro situazione era radicalmente mutata. Da popolo di maggioranza, economicamente e socialmente forte e dominante, sotto l'amministrazione militare jugoslava, a partire dal 1945, e dopo l'esodo di massa, si trasformarono un'esigua minoranza, con una struttura demografica, sociale ed economica estremamente sfavorevole. Nei primi anni successivi allo statuto speciale, le autorità slovene violarono alcune sue norme, soprattutto quelle riguardanti l'uso della lingua, il bilinguismo scritto ed i documenti pubblici. Con gli anni la posizione è andata migliorando, in parte già con la costituzione del 1963 ma, soprattutto con quella del 1974, quando la minoranza italiana (e quella ungherese) diventò parte integrante della struttura del tessuto statale. A livello normativo la minoranza italiana in Slovenia è indubbiamente fra le più tutelate d'Europa. Tuttavia, a causa dell'esiguità

numerica dei suoi appartenenti, che non vivono in un territorio ristretto, essa corre il rischio di essere assimilata.

Parole chiave: minoranza italiana, minoranza slovena, tutela delle minoranze, Territorio Libero di Trieste, sloveni in Italia, italijani in Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- ARS, 1** – ARS – Arhiv Republike Slovenije, f. 1529. Boris Kraigher, šk. 9.
- ARS, 2** – ARS, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/2. Fran Zwitter: Manjšinska vprašanja v času popolnega osvobojenja.
- ARS, 3** – ARS, f. 1643, P SNOS, fasc. 457/1. Predlogi za postopanje s tujerodci. Študijska komisija pri P SNOS. Osnutek zakonske stilizacije.
- ARS, 4** – ARS, f. 1277. Edvard Kardelj, šk. 32/8. Memorandum 1952.
- ARS, 5** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1959. Danilo Türk, Janko Jeri: Nekatera vprašanja celostne (globalne) zaščite slovenske narodnostne skupnosti v Italiji. Osnutek.
- ARS, 6** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1060. Informacija o trenutni situaciji Slovencev v Italiji, 20. 3. 1986.
- ARS, 7** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1142. Nekateri aspekti tretiranja italijanske narodne manjšine v Jugoslaviji, 23. 11. 1967.
- ARS, 8** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1150, 1152-1154, 1156, 1301, 1302, 1306, 1309, 1311, 1312, 1318, 2833.
- ARS, 9** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1095. Republiški komite za vzgojo in izobraževanje. Teze za razpravo o problemih vzgoje in izobraževanja pripadnikov slovenske narodnosti v Italiji, Avstriji in na Madžarskem, 15. 11. 1977.
- ARS, 10** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. Dopis Ljubljanske banke RK SZDL: Tržaška kreditna banka, 25. 7. 1979.
- ARS, 11** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1142. Kulturna dejavnost italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 1969.
- ARS, 12** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1182. Narodnostna sestava prebivalstva SFRJ leta 1948, 1953, 1961, 1971 in 1981.
- ARS, 13** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1073. Nekaj podatkov o narodnostnih skupnostih v Sloveniji.
- ARS, 14** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1117. Italijanska etnična skupina v Sloveniji, nedatirano.
- ARS, 15** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1118. Uvodno izvajanje Mitje Ribičiča na seminarju s sekretarji OK ZKS, 26. 9. 1975. Informacija o razgovorih z delegacijo SKGZ o sporazumu z Italijo, 23. 9. 1975.

- ARS, 16** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1113. Komisija za manjšinska in izseljenska vprašanja. Elementi za oceno aktualnega položaja slovenske narodnostne skupnosti v Italiji, 2. 11. 1981.
- ARS, 17** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. Poročila Karla Šiškoviča o sejah Posebne komisije za slovenska vprašanja, 8. in 9., 23. 1., 13. 2., 31. 3. 1979.
- ARS, 18** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1112. IS S SRS. Informacija o razgovoru Milana Kučana, predsednika S SRS, in Antona Vratuše, predsednika IS, z delegacijo slovenske narodnostne skupnosti v Italiji, 13. 3. 1979.
- ARS, 19** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1077. Karel Šiškovič: Narodnostne manjšine v Avstriji, Italiji, Porabski Slovenci, 1972.
- ARS, 20** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1096. Opomnik za razgovore z delegacijo vodstva SSI dežele FJK, 17. 3. 1983.
- ARS, 21** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1972. INV. Elementi za oceno aktualnega položaja slovenske narodne skupnosti v Avstriji, Italiji in na Madžarskem in predlogi za bodočo usmeritev, 10. 1982.
- ARS, 22** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1059. Republiški svet za mednarodne odnose. Ocene in stališča o aktualnih vprašanjih mednarodnih vidikov politike "enotnega slovenskega kulturnega prostora", 25. 2. 1985.
- ARS, 23** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1099. RK SZDL. Aktualna vprašanja uresničevanja in nadaljnega koncepta enotnega slovenskega kulturnega prostora, posebej glede na kulturno življenje Slovencev v zamejstvu, osnutek, 12. 9. 1983.
- ARS, 24** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1059. Komisija za manjšinska in izseljenska vprašanja. Odnosi s sosednimi državami in položaj slovenskih narodnostnih skupnosti v zamejstvu, 14. 5. 1984.
- ARS, 25** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1060. Predsedstvo SRS. Zabeležka razgovora predsednika P SRS Janeza Stanovnika z delegacijo SKGZ, 14. 6. 1988.
- ARS, 26** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1070. Analiza o trenutnem položaju madžarske in italijanske narodnosti v SRS, nedatirano, 1977.
- ARS, 27** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1105. Skupnost Italijanov Kopra, Isole, Pirana, 22. 5. 1972.
- ARS, 28** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1117. Osnutek statuta Obalne skupnosti.
- ARS, 29** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1182. Informacija z razgovora o popisu prebivalstva 1981, ki je bil 4. 10. 1982 pri obalni konferenci SZDL v Kopru.
- ARS, 30** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1064. Redno zasedanje Unije Italijanov za Istro in Reko, 9. 5. 1988.
- ARS, 31** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.
- ARS, 32** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1115. Sklepna stališča problemske konference SZDL Koper o vprašanjih italijanske narodnosti, 3. 7. 1980.

- ARS, 33** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1083. Poročilo o stanju vzgoje in izobraževanja za pripadnike italijanske in madžarske narodnosti v SRS, 19. 11. 1980.
- ARS, 34** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1115. Zavod za šolstvo; Informacija o vzgoji in izobraževanju za pripadnike italijanske narodnosti in o vzgoji za sožitje, 2. 7. 1982.
- ARS, 35** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1064. Ugotovitve, stališča in predlogi OK SZDL Koper o uresničevanju pravic pripadnikov italijanske narodnosti v občini Koper, 27. 10. 1988.
- ARS, 36** – ARS, f. 537, RK SZDL, šk. 1094. Informacija o nekaterih aktualnih vprašanjih Unije Italijanov v SRS in SRH, 11. in 12. 5. 1984.
- ASDMAE, 1** – ASDMAE – Archivio storico-diplomatico del Ministero degli affari esteri, AP – Affari politici 1946–1950, Italia, b. 133. Poročilo o Trstu, 12. 7. 1947.
- UL FLRJ, 1** – UL FLRJ – Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, Dodatek, 3/42, 18. 2. 1957.
- UL FLRJ, 2** – UL FLRJ, št. 10, 1. 2. 1946.
- UL FLRJ, 3** – UL FLRJ, 45/551, 27. 10. 1954. Zakon o veljavi ustave, zakonov in drugih zveznih pravnih predpisov na ozemlju, na katero se je z mednarodnim sporazumom razširila civilna uprava FLRJ.
- UL FLRJ, 4** – UL SFRJ, 56/667, 30. 12. 1954.
- UL LRS, 1** – UL LRS – Uradni list Ljudske republike Slovenije, št. 4a, 24. 1. 1947.
- UL LRS, 2** – UL LRS, 43/156, 4. 11. 1954.
- UL LRS, 3** – UL LRS, 13/156, 19. 4. 1962.
- UL RS, 1** – UL RS – Uradni list Republike Slovenije, 33/1409, 28. 12. 1991.
- UL SFRJ, 1** – UL SFRJ – Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, 9/153, 21. 2. 1974.
- UL SRS, 1** – UL SRS – Uradni list Socialistične republike Slovenije, 10/90, 9. 4. 1963.
- UL SRS, 2** – UL SRS, 7/44, 25. 2. 1965.
- UL SRS, 3** – UL SRS, 31/274, 24. 7. 1972.
- UL SRS, 4** – UL SRS, 6/44, 28. 2. 1974.
- UL SRS, 5** – UL SRS, 12/668, 9. 4. 1982.
- UL SRS, 6** – UL SRS, 11/548, 19. 5. 1977; UL SRS, 12/668, 9. 4. 1982.
- UL SRS, 7** – UL SRS, 32/1704, 2. 10. 1989.

- Abram, L. (ed.) (2001):** Zaščita: Slovenci v Italiji. Trst, Zadruga Primorski dnevnik.
- Bajc, G. (1997):** La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste 1945-1948. Tesi di laurea. Trieste, Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia.
- Bela knjiga (1996):** Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih. MZZ RS, Ljubljana.

- Cadastre National (1946):** Cadastre National de l'Istrie d'après le Recensimont du 1-er Octobre 1945. Edition de l'Institut Adriatique. Sušak.
- Dolhar, R. (1995):** Leva sredina in tržaški Slovenci, I. Del. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Dolhar, R. (1997):** Leva sredina in tržaški Slovenci, II. Del. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Drnovšek, D. (2000):** Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954. Viri 15. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Enciklopedija Slovenije (1998):** Slovenska skupnost. Enciklopedija Slovenije, knj. 12, Slovenska n. – Sz. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Ferenc, T. (1985):** Ljudska oblast na Slovenskem: 1941-1945. Knj. 2, Narod si bo pisal sodbo sam. Ljubljana, Borec – Partizanska knjiga.
- Gabrič, A. (1998):** Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom. Acta Histrie VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče RS Koper, 347-368.
- Gazzetta Ufficiale – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana.**
- Gombač, M. (1992):** Beneška Slovenija 1945-1946. Zgodovinski časopis, 46, 4. Ljubljana, 509-517.
- Jager, A. (1975):** Slovensko šolstvo v Italiji. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975a):** Dejstva, vzbujenja, procesi. Nekateri podatki o strukturi slovenske narodne manjšine v Italiji. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975b):** Ob ustanovitvi samoupravne dežele Furlanije-Juljske krajine. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Jeri, J. (1975c):** Mednarodna konferenca o manjšinah v Trstu. V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Juri, F. (1989):** Italijani v Jugoslaviji. Teorija in praksa, 26, 6-7. Ljubljana, 823-827.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Komac, M. (1993):** Questi sloveni bisogna sterminarli. Usoda Beneške Slovenije? Razprave in gradivo, 28. Ljubljana, 124-135.
- Komac, M. (1998):** Povojno nasilje v Beneški Sloveniji. Acta Histrie VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče RS Koper, 285-298.
- Murko, I. (1975):** Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora.

- V: Jeri, J. (ed.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo tržaškega tiska.
- Murko, I. et al. (s. a.):** Italijanska manjšina v okraju Koper. Elaborat. IS LS LRS, nedatiran.
- Nazionalismo (1977):** Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Pahor, M. (2001):** Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Temeljne prelomnice preteklih tisočletij / 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28. – 30. september 2000. Ljubljana.
- Pariška mirovna pogodba (1997):** Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo. Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.
- Purini, P. (1995):** Trieste 1954-1963. Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Schiffner, C. (1946):** La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi. Roma, Stabilimenti tipografici Carlo Colombo.
- Stranj, P. (1991):** Ladjina sirena je piskala nam vsem : koliko Slovencev se je izselilo v Avstralijo skupaj z ostalimi Tržačani med leti 1955 in 1960? Primorski dnevnik, 21. 4. 1991. Trst, 8.
- Troha, N. (1996):** Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 36, 1/2. Ljubljana, 67-93.
- Troha, N. (1997a):** Optanti za italijansko državo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 37, 2, 359-370. Ljubljana.
- Troha, N. (1997b):** Svobodno tržaško ozemlje (1947-1954). V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 56-59.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1. Ljubljana, 255-268.
- Troha, N. (2003):** Volitve v cono A Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Luthar, O., Perovšek, J. (eds.): Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana ZRC-SAZU, 475-490.
- Vidmar, C. (1995):** Odprta meja danes, jutri brez meja. 40 let Videmskega sporazuma. Jadranski koledar. Trst, Gregorčičeva založba, 111-118.
- Volk, S. (2002):** Naselitev istrskih beguncev (esulov) v Tržaški pokrajini, 1945-1966. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Zelnik, D. (1993):** Slovenska politična načela do italijanske in madžarske narodne manjšine po letu 1945. Diplomna naloga. Ljubljana.
- Zuanella, B. (1998):** Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji. Ljubljana, Cankarjeva založba.